

MEDŽIDA SELMANOVIĆ
(Sarajevo)

JAJCE OD PADA POD TURKE DO KRAJA XVI VIJEKA

Historijska sudbina grada Jajca je toliko bremenita značajnim historijskim događajima kao malo kojeg grada u nas. Stoga je bio predmetom proučavanja mnogih naučnika. O postanku ovoga grada i o njegovoj okolini, danas postoje značajni radovi po vremenskim periodima i historijskom dobu.¹

Na osnovu arheoloških iskopina, došlo se do saznanja da su na tom lokalitetu ljudi odvajkada živjeli. Pored nekoliko predhistorijskih nalazišta, najznačajniji je nalaz nakita iz brončanog doba u samom Jajcu.²

Očuvani materijalni tragovi iz rimskog perioda, nesumnjivo nam ukazuju da je tu postojalo rimsko naselje sa hramom, na lokalitetu zapadno od Medvedj Kule.

Stari Slaveni su, po naseljavanju ovog kraja, osnovali župu, a ime grada Jajca se prvi put spominje u povelji bosanskog velikaša Hrvoja Vukčića-Hrvatinića. Po naseljavanju Slavena na Balkan, pored ostalih, formira se i srednjovjekovna bosanska država, kojoj Jajce nije pripadalo u

¹ Hamdija Kreševljaković, "Stari bosanski gradovi" *Naše starine*. Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosna i Hercegovina I/1953. Sarajevo, 1953. Ćiro Truhelka, *Naši gradovi. Opis najljepših sredovječnih gradova BiH*. Sarajevo, 1904. Đoko Mazalić, "Stari grad Jajce" *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*. Nova serija. Sveska VII, Sarajevo, 1952. Nada Miletić, "Nakit i oružje IX-XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine" *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*. Arheologija. Nova serija, Sveska XVIII-1963, Sarajevo, 1963. Ćiro Truhelka, *Kraljevski grad Jajce*, Sarajevo, 1904. Ćiro Truhelka, "Katakombe u Jajcu" *Glasnik Zemaljskog muzeja* IV, I, 1892. Đuro Basler, "Konzervacija južnog zida tvrđave u Jajcu" *Naše starine*, VI, Sarajevo, 1959. Ćiro Truhelka, "Arheološko ispitivanje jajačkog grada i najbliže okoline" *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, IV, 4, 1892. Đuro Basler, "Manji nalazi iz starije prošlosti Jajca" *Zbornik Krajiških muzeja*, II, 1963/1964. Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo, 1978. Ljudevit Thalloczy, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450-1527*, Zagreb, 1916.

² Isto.

desetom vijeku.³ Regija Jajca je bila pripojena ovoj državi u vrijeme vladavine Kulina bana. Suočena sa stalnom borbom za očuvanje svog historijskog identiteta i svoje nezavisnosti, srednjovjekovna bosanska država morala je utvrđivati granice radi obezbjeđenja državnog teritorija, pa je u tom sistemu grad Jajce predstavljao jednu od najvažnijih strateških tačaka, prema sjeveru.

Dolazeći u posjed krupnih bosanskih velikaša Vukčića, posebno njenog najmoćnijeg feudalca Hrvoja Vukčića-Hrvatinića, velikog vojvode bosanskog, hercega splitskog i gospodara mnogih krajeva u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, Jajce kao grad doživljava svoj srednjovjekovni maksimum, kako u ekonomskom, tako i u političkom pogledu. Hrvoje Vukčić je bio svjestan strateške važnosti položaja Jajca u odbrani i obezbjeđenju zapadnog i sjevernog dijela srednjovjekovne bosanske države, pa gradi i dograđuje tvrđavu i utvrđuje sam grad. Naselje se razvilo u trgovačko-zanatski centar na zapadnom dijelu države, trgovačkim vezama sa Splitom i Trogirom, manje sa Dubrovnikom.⁴

Zanatsvo je bilo u začetku, dok se okolina bavila poljoprivredom i stočarstvom shodno prirodnim uslovima. Pa ipak, značaj srednjovjekovnog grada Jajca kao privrednog centra zapadnog dijela srednjovjekovne bosanske države je daleko manji od državno-administrativnog i vojno-političkog. Vremenom je ono postalo stalno mjesto bosanskih kraljeva i mjesto najvažnijih događaja u historiji srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva do kraja njegovog postojanja. U njemu su se vršila krunisanja, izdavale povelje i značajni dokumenti, a sam Hrvoje Vukčić naziva se *conte di Jajce*...⁵

U vrijeme prije Hrvoja, na ovom lokalitetu je, nesumnjivo, postojao grad o čemu se slažu svi naučnici koji su ga proučavali i o tome objavili svoje radove.⁶ Imao je oblik grada ranofeudalnog evropskog društva, najbliži tipu germanskog utvrđenog grada. Po funkciji i značaju, nastao je kao objekat obezbjeđenja teritorija i vlasti nad feudalnim posjedima i agrarnom naturalnom proizvodnjom. Monopolističko ponašanje stranog kapitala, kapitala dalmatinskih razvijenih gradova, trgovačkih centara Splita i Trogira u čijem zaleđu se Jajce nalazilo, onemogućilo je Jajcu da se razvije u veći trgovački i privredni centar. Uostalom ni drugi gradovi srednjovjekovne bosanske države nisu se razvili u veće privredne centre u okolnostima stalnih ratovanja, kako sukoba unutar vladajuće feudalne klase, tako i ratovanjima za očuvanje državnog identiteta i suvereniteta. Stoga je grad Jajce u svom srednjovjekovnom obliku imao sve sadržaje prema funkciji i ulozi u tom

³ Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo 1982.

⁴ Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo 1978.

⁵ Ljudevit Thalloczy, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450-1527*, Zagreb, 1916.

⁶ Isto kao bilješka 1.

historijskom vremenu. Nije nimalo slučajno da je Jajce bilo stalno mjesto posljednjih bosanskih kraljeva. Utvrda, zidine i kule su bile prilagođene načinu odbrane od vatrenog oružja koje se već u to doba upotrebljavalo. Prilikom prve opsade grada od strane operativne tursko-osmanske vojske koju je predvodio sultan Mehmed Fatih, upotrebljavali su se liveni topovi i grad je bio prilično oštećen. Osnovano se može pretpostaviti, uzimajući u obzir birokraciju tursko-osmanskog državnog aparata, da osmanski Turci, u veoma kratkom vremenu koliko su držali grad, nisu vršili neke opravke.

Nakon oko šezdeset dana koliko su ga držale turske vojne snage, Jajce u protivnapadu zauzima mađarska vojska, a grad postaje sjedištem Jajačke banovine. Od tog vremena pa do pada ove banovine, grad Jajce gubi onu srednjovjekovnu funkciju koju je imao u srednjovjekovnoj bosanskoj državi i postaje isturena tvrđava mađarske vojske u odbrani teritorija mađarske države. Prema podacima koje navodi Ljudevit Thalloczy, posada i ostala vojska stacionirana u gradu je uglavnom bila plaćenička. Da se u blizoj okolini gotovo nije ili veoma malo proizvodilo navodi nas na zaključak odredba mađarskog kralja iz 1480. g. da se vojska u Jajcu opskrbljuje kruhom iz Bele (križevačka županija). Hrana kao osnovna potreba u grad je doturana iz Slavonije neredovno kao i plaće. Thalloczy također navodi neke zanatske djelatnosti za potrebe stacionirane vojske kao i proizvodnju baruta u samom gradu. Domaće stanovništvo se spominje samo uzgredno kao stanovništvo sa okolnih planina koje je vojnicima ponekad prodavalo hranu.⁷ Ovi podaci nam dovoljno ilustruju stanje grada Jajca za vrijeme postojanja Jajačke banovine. Ovaj mađarski historičar također navodi precizno troškove koje su mađarska država i njeni vladari imali pri održavanju Jajačke banovine i vojske u samom gradu i koji su iznosili u dijelu za "osobne izdatke" - 21.751 zlatnih forinti, a "stvarni izdaci" su iznosili 28.517 zlatnih forinti.⁸ Pada u oči da su Mađari u svojim "stvarnim troškovima" ukalkulisali sumu od 122 forinte za održavanje franjevacu u Jajcu. Pored ovih izdataka Thalloczy navodi da je po dvije forinte isplaćivano martolozima, domaćem vlaškom stanovništvu za pratnju i vojničko obezbjeđenje pri doturanju hrane u Jajce kao i to da su ovi martolozi pljačkom župskog zemljoradničkog stanovništva u predjelima koje je držala turska vlast obezbjeđivali hranu posadi u Jajcu kada je ona radi neredovnog snabdijevanja gladovala.⁹

Po konačnom osvajanju grada Jajca od strane tursko-osmanske vojske, mađarska posada i vojska se povukla, a sa njom franjevci i martolozi u službi Mađarske. Očito je da je grad, poslije povlačenja mađarske vojske ostao gotovo pust, kao i njegova okolina. Vrijeme u kojem osmanski Turci zauzimaju konačnu utvrdu i grad Jajce je vrijeme poslije mohačke bitke,

⁷ Ljudevit Thalloczy, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450-1527*, Zagreb 1916. Poglavlje VII, strana 135 i dalje.

⁸ Isto kao bilješka 7.

⁹ Isto kao bilješka 7.

vrijeme kada su granice Osmanskog Carstva daleko na sjeveru do Budima. Stoga ovaj grad uspostavom tursko-osmanske vlasti gubi vojno-strateški značaj i u svojoj funkciji poprima sasvim druge oblike društvenog i ekonomskog života. Ovdje moramo napomenuti da je proces preoblikovanja grada Jajca u grad tursko-orijentalnih, islamskih obilježja, tekao u sopstvenim osobenostima.

Kod identifikacije ovih osobenosti moramo uzeti u obzir gradove u srednjovjekovnoj bosanskoj državi i njihovu sudbinu vezanu za potpadanje pod tursko-osmansku vlast i uspostavu te vlasti. Prije svega tu imamo tri kategorije gradova u promjeni i preoblikovanju u novim društveno-ekonomskim uslovima. Prva kategorija se odnosi na gradove koji su odigrali važnu ulogu u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. U njima je bio smješten feudalac, posada i vojska, te dio stanovništva takvih profila koji su služili potrebama feudalca i njegovom upravnom aparatu. Ova kategorija gradova, nakon uspostave tursko-osmanske vlasti gubi svoju osnovnu, dotadašnju funkciju i ukoliko nisu posjedovali prirodne odlike koje bi zadovoljile novi način društvenog i ekonomskog življenja bili su napušteni, neobnavljani i prepušteni vremenu propadanja. Drugu kategoriju su činila naseljena mjesta u neposrednoj blizini rudnika u funkciji eksploatacije i grubih preradevina i polupreradevina rudnog bogatstva željeza, soli, obojenih i plemenitih metala. Kako smo već utvrdili, ova kategorija naseljenih mjesta u srednjovjekovnoj bosanskoj državi je bila u vladajućoj kompetenciji stranog kapitala i razvijala se samo onoliko koliko su zahtijevale potrebe tog kapitala. Uspostavom tursko-osmanske vlasti nad prostorima srednjovjekovne bosanske države poljuljana je i ograničena egzistencija stranog kapitala u smislu korištenja rudnog blaga u Bosni. Strani kapital Sredozemlja u smislu trgovine proizvodima i poluproizvodima rudnog bogatstva sa prostora srednjovjekovne bosanske države, pa i šire sa prostora Balkana, bio je ozbiljno poremećen otkrićem Amerike, jer je Evropa svoje potrebe za obojenim metalima zadovoljavala sa tog područja. Pod tursko-osmanskom vlašću, rudišta polako zamiru ili ostaju na stupnju primitivne proizvodnje.

Treću kategoriju bi sačinjavali oni gradovi i ona mjesta koja nisu postojala u vrijeme egzistiranja srednjovjekovne bosanske države, bila su slabo ili nikako naseljena, ali su u novim uslovima, nakon uspostave tursko-osmanske vlasti, dobila pun ekonomski, društveni i historijski značaj. To su uglavnom bila trgovišta na važnim transportnim komunikacijama u vezama sa metropolom, važnim gradskim sredinama unutar osmanske države i važnim komunikacijama koje su vodile izvan ove države. Na njima su nicali i razvijali se gradovi koji su već u svom embrionalnom začetku gradske infrastrukture nosili obilježja tursko-osmanskog orijentalnog grada i, u optimalno kratkom vremenskom periodu, razvili se u moćne ekonomske i administrativne centre. Ekonomski moćniji, ovi gradovi su postajali snažni nosioci civilizacijskog, kulturnog i duhovnog islamskog društvenog bića, koje je izvršilo ogroman uticaj na promjenu življenja svih kategorija

stanovništva na teritoriju ukinute srednjovjekovne bosanske države. U tu kategoriju bi svakako spadali Sarajevo, Mostar, Višegrad i drugi gradovi.

Posmatrano sa ovog stanovišta grad Jajce bi svakako pripao prvoj kategoriji postojećih srednjovjekovnih gradova koji su imali prirodne uslove za dalji opstanak i razvoj. Osobnosti su svakako proistekle iz veoma čestih promjena njegove egzistencijalne funkcije u dosta kratkim historijskim vremenskim intervalima.

U novim uslovima društvenog, ekonomskog i političkog života, ne smijemo izgubiti iz vida činjenicu da je Jajce u svojoj historijskoj ulozi u vremenu postojanja srednjovjekovne bosanske države i u vremenu egzistiranja Jajačke banovine, imalo sasvim druge funkcije od one koju poprima nakon pada i uspostave tursko-osmanske vlasti.

Također, ne možemo zaobići ni historijsku činjenicu da je grad Jajce bio jedan od važnih gradova srednjovjekovne bosanske države nad kojim je kasnije uspostavljena tursko-osmanska vlast i da je to veoma uticalo na proces mijenjanja funkcije grada i njegovu transformaciju u grad tursko-orijentalnih obilježja.

Tursko-orijentalni grad, na teritoriju nekadašnje srednjovjekovne države, nakon njenog pada, po svojoj funkciji je predstavljao svojevrsnu urbanu ispostavu centralne tursko-osmanske vlasti, privrednog, društvenog, političkog i duhovnog bića tursko-osmanskog društva. Uočavamo da uspostavom svoje vlasti, osmanski Turci nisu sa sobom samo donijeli zatečeni timarski sistem agrarnih klasnih odnosa, nego su izvršili duboke promjene u prirodi i položaju grada u Bosni. Ove promjene potiču iz postulata azijske psihe življenja, sa podneblja sa koga su došli osmanski Turci i blizine azijske trgovačke transverzale "svilenog puta" gdje je grad u uslovima podneblja siromašnog obradivom zemljom u dosta dugoj evoluciji izrastao na tradiciji trgovine i karavanskog transporta robe, ukratko na tradiciji trgovine, obrtanja trgovačkog kapitala i tome prilagođenoj infrastrukturi. Dolaskom na prostore Male Azije, u prilikama brze vojne ekspanzije, oni su u svoje društveno biće apsorbovali tekovine veoma starih civilizacija Bliskog Istoka i Sredozemlja, pa je i grad kao segment tursko-osmanske vlasti evoluirao do oblika u koji će se transformisati i gradovi na teritoriju nekadašnje srednjovjekovne bosanske države, logično, pod okriljem islama.

Islam, kao duhovna tvorevina, nastao u semitskom mediju, prožeo je sve oblike života tursko-osmanskog društva i ostvario ogroman uticaj na narode pod tursko-osmanskom vlašću. Pod duhovno-ideološkim pokrovom islama i kompetencije tursko-osmanske vlasti na širokom prostoru tri kontinenta preko koga su vodile veoma značajne ekonomske, posebno trgovačke komunikacije Evrope i Dalekog Istoka preko Sredozemlja i Bliskog Istoka, nastala je sinteza ekonomskih i duhovnih potreba u prilagođavanju uslovima ekonomskog i duhovnog života u suglasnosti sa tursko-osmanskom feudalnom ideologijom, što je životu gradskih sredina i

njihovom razvoju dalo posebnu osobenost. Iako periferno od ovih jakih trgovačkih komunikacija, ova sintetička tvorevina oblika i funkcije grada, općenito uzevši, tursko-orijentalnog gradskog života, usloвила je stvaranje novih i transformaciju već postojećih gradova, ukoliko su za to postojali određeni prirodni preduslovi, širom teritorija ukinute srednjovjekovne bosanske države. Vojno stavlajući ogroman dio islamskog svijeta u kompetenciju svoje vlasti, tursko-osmansko feudalno društvo prihvatilo je na sebe historijsku ulogu nosioca i širitelja islama i njegovih civilizacijskih normi i svojom vojnom i administrativnom organizacijom usmjerilo tokove ekonomskog i društvenog života, dodjeljujući upečatljiv znak svemu, posebno graditeljstvu i urbanim sredinama. Bosansko-hercegovački gradovi svojim spoljnim izgledom ukazuju na svoju funkciju u skladu sa društvenim i ekonomskim životom feudalne islamske ideologije, stvarajući kod posmatrača percepciju čaršijskog života u duhu orijenta siluetama kubeta javnih i sakralnih građevina, sahat-kulama i minaretima.

Spoljni izgled ovih gradova je u biti i nužnosti nastao kao posljedica praktičnog privrednog života gradskih sredina i upražnjavanja islama kao religije i praktičnog ponašanja njenih pripadnika po osnovnim i strogim kodeksima ove konfesije. Iz strogih pravila ponašanja vjernika unutar islamske religije javila se potreba za stvaranjem preduslova izraženih u nekoliko činjeničkih nužnosti. Ovdje podrazumijevamo, prije svega, potrebu za džamijama i mesdžidima kao mjestom okupljanja vjernika, koji u svojim funkcijama nisu služili samo u svrhu ispoljavanja i upražnjavanja molitvenog rituala, nego i u svrhu okupljanja, dogovaranja i rješavanja pitanja iz svakodnevne prakse života među žiteljima pripadajućih im džemata. Prije upražnjavanja molitvenog rituala u svakodnevnicu koju propisuje islam javila se nužnost za upotrebom vode u funkciji održavanja fizičke čistote kao preduslova za ispoljavanje religijskih normi koje strogo propisuje islam. Stoga među kubetima bosansko-hercegovačkih gradova raspoznajemo kubeta hamama, a u infrastrukturi su brojne česme iz kojih teče voda dovedena keramičkim čunkovima sa izvorišta, podignuta u svijesti stanovništva na nivo kulta. Svakako u toj strukturi se zapažaju krovovi i kupole javnih objekata čije postojanje je uslovio privredni i ekonomski život gradskih sredina koje sa stambenim objektima čine jedinstvo cjeline. Sigurno je da javni i sakralni objekti predstavljaju jezgro grada orijentalno-islamskih obilježja oko kojih se razvijaju mahale, gradske četvrti stambenih i drugih objekata. Po svojoj funkciji, ova vrsta gradova od doba svojih preformiranja i formiranja ne predstavlja samo stacionar za vojnu posadu i subjekt u djelovanju tursko-osmanske vlasti, već i centar frekvencije čiji impulsi, shodno islamskoj feudalnoj ideologiji i kulturnocivilizacijskoj nadgradnji, u specifičnim uslovima klasnih odnosa unutar osmanskog feudalizma, prodiru u srž duhovnog i privrednog bića stanovništva i vrše ogroman uticaj na tokove društvenog života. Stoga je nezaobilazna činjenica da su gradovi, poprimajući orijentalno-islamska obilježja na tlu ukinute srednjovjekovne bosanske države, svojim razvitkom gradskog, privrednog i duhovnog života

odigrali veliku ulogu u procesu islamizacije. Osnovnu masu stanovništva koje je naselilo postojeće gradove ili oformilo nove gradske sredine u procesu uspostave tursko-osmanske vlasti činilo je domaće seljaštvo, u prvo vrijeme kooptirano i regrutovano u sastav tursko-osmanskih vojnih formacija, djelomično obuhvaćeno procesom islamizacije ili se tu islamizovalo. Docnije, seljaštvo se naseljavalo uvidjevši šansu učešća u privrednom, duhovnom i kulturnom životu gradskih sredina i samog grada u novoj ulozi u funkciji pod tursko-osmanskom vlašću.

Ono što je tursko-osmanska vojska zatekla od grada Jajca, nakon njegovog zauzeća, sastojalo se od tvrđave sa utvrdama i varošice na lokalitetu uz desnu obalu Plive na suprotnoj strani grada.¹⁰ O samom Jajcu i njegovom stanju iz prvih dana pod tursko-osmanskom vlašću malo znamo i podaci iz historijskih izvora su veoma šturi. Kao što smo već rekli, osnovano se može pretpostaviti da je grad bio napušten i djelomično razrušen po povlačenju mađarske vojske, posade i onih koji su joj u vremenu egzistiranja Jajačke banovine služili. Prema Thalloczy-jevimi navodima i podacima iz diplomata uz posadu i vojsku u zidinama grada Jajca bilo je stacionirano 164 martoloza i 100 vigilatora.¹¹ Da li su franjevci, za koje je mađarska država uračunavala sumu od 200 forinti u tokove izdržavanja Jajačke banovine, bili iz redova domaćeg stanovništva teško je ustanoviti.

Prema nekim naučnicima¹² nakon mohačke bitke i osvajanja Slavonije, Like i Krbave, grad Jajce je mađarska vojska predala tursko-osmanskoj vojsci bez otpora. Ako je to tačan podatak, onda je grad Jajce prešao u tursko-osmansku kompetenciju bez većih oštećenja. Normalno je bilo da su grad preuzele operativne formacije tursko-osmanske vojske koje je predvodio Gazi Husrev-beg, i da je iz tog vojnog sastava uspostavio posadu. Da li se ta prva posada zadržala do 1540-42. godine, i ko su bili prvi stanovnici varoši ispod utvrde nismo u mogućnosti da sa sigurnošću utvrdimo. No, sigurno je jedno, da su gradske kapije bile čuvane, u određeno vrijeme otvarane i zatvarane. Potporu za našu tvrdnju nalazimo u popisnom registru za Bosnu, za koji pretpostavljamo da je pisan oko 1532. godine, kada su upisana četvorica bevvaba, kapidžija ili čuvara kapija, koji su ujedno bili i topdžije.¹³ Ova četvorica bevvaba su uživali prihod od zajedničkog

¹⁰ Đoko Mazalić, "Stari grad Jajce", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*. Nova serija, 1952, Sveska VII, Sarajevo, 1952, stranica 76.

¹¹ Ljudevit Thalloczy, *Povijest (Banovine, grada i varoši) Jajca 1450-1527*. Zagreb, 1916, stranica 156 diplomata No. 115 navodi i sumu od 200 forinti za izdržavanje franjevaca u Jajcu.

¹² Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*. Postanak i upravna podjela. Sarajevo 1982, i drugi.

¹³ Idžmal defter za Bosnu. Zbirka Komisije za istoriju naroda BiH. Akademija nauka i umjetnosti BiH, br. 158/104. Ovdje je zabilježen timar četiri bevvaba u tvrđavi Jajce. To je timar na zajedničkom uživanju sa jednakim dijelom od 1500 akči.

timara koji područno nije pripadao jajačkoj nahiji. U bosanskom popisnom registru iz 1540-42.¹⁴ godine od ove četvorice bevvaba identifikujemo dvojicu i to Ferhada, Bosna, topdžiju i Mehmeda sina Alija topdžiju, dok se drugoj dvojici gubi trag.

Sigurne podatke o tome, da je varoš grada Jajca bila naseljena 1540. godine nalazimo u popisnom registru iz te godine. Naime, u tom popisnom registru upisan je timar Karagoza, dizdara jajačke tvrđave u čijem sastavu je naznačen i prihod od same varoši tvrđave Jajce u iznosu od 3.963 akče.¹⁵ Kako u ovom popisnom registru nemamo nikakvih podataka na osnovu kojih bi izvukli potrebne činjenice o etničkom sastavu stanovništva varoši tvrđave Jajce, niti o zanimanju i djelatnostima kojima se to stanovništvo bavilo, za iscrpnije proučavanje morat ćemo se osloniti na podatke iz popisnog registra nastalog 1562. godine i popisnog registra nastalog 1600. godine.

Među osobenostima popisnog registra za Bosnu iz 1540-42. godine zapažamo da su posadnici tvrđave Jajce, osim timarskog lena Karagoza, dizdara spomenute tvrđave i timarskog lena izvjesnog Husreva, uživali zajedničke, *gedik* timare. Visina udjela u renti sa zajedničkog, *gedik*, timara, za pojedinca je zavisila od ranga i položaja kojeg je vršio taj pojedinac u okviru posadničke službe. U složenosti odnosa unutar oligarhijske ljestvice u samoj vladajućoj feudalnoj klasi u okvirima timarskog sistema, ekonomski položaj *mustahfiza*, posadnika tvrđava, nije bio potpuno bezbjedan i bio je izložen nasrtajima krupnijih feudalaca, *spahija*. Na to nam jasno ukazuje podatak iz *muhime deftera* kojeg ćemo citirati:

Hukum Veziru, paši muhafizu Bosne da...

Upućen je mahzar na Portu od strane mustahfiza i vojnika, koji se nalaze u tvrđavi Jajce i okolnim tvrđavama ejaleta Bosne u kome navode da je još od osvojenja (Jajca) njima dat gedik timar za pomenutu tvrđavu, i u

Bevvabi su: topdžu Davud, brat Jusufa, topdžu Ferhad, Bosna, topdžu Mehmed, sin Alija i topdžu Ramadan, sin Kula. Njihov timar je:

selo Bila, područno Lašvi, prihod 3519
 vojnuci spomenutog sela, prihod 583
 čifluk Icvetka, sina Juraja, prihod 90
 selo Buković, područno Lašvi, prihod 1638
 vojnuci spomenutog sela, prihod 170
 Ukupno 6.000 akči.

¹⁴ Topdžu Ferhad, Bosna imao je zajednički timar sa još šest uživaoca timara sa jednakim dijelom 1.400 akči. Mehmed, sin Alia imao je zajednički timar sa još dvojicom uživaoca. Kod ovog timara nisu svi uživaoci imali jednake dijelove. Dijelovi dvojice uživaoca iznosili su 1.400 akči, dok je dio Mehmeda, sina Alija iznosio samo 760 akči. Opširni popis za Bosnu 1540-42. godine. Original se nalazi u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu TD 211.

¹⁵ Opširni popis za Bosnu 1540-42. Original se nalazi u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu TD 211.

*okolini, i bili su oslobođeni izvanrednih oporezivanja. Međutim, neke spahije sada ponovo od njih traže pomenute poreze i to treba da se spriječi.*¹⁶

Isto tako u muhime defterima nalazimo podatak da je beglerbeg za Bosnu obavijestio Portu pismom da posadnici u tvrđavama napuštaju gedik timare. Beglerbeg i age vojnika napravili su arz da se gedik timari dodjeljuju onima koji traže takve.¹⁷ Do napuštanja gedik timara je vjerovatno dolazilo usljed postepenog procesa promjena u posjedničkim i svojinskim odnosima, u procesu koji je u ovom historijskom vremenskom dobu bio u toku.

Pada u oči još jedna osobenost iz popisnog registra iz 1540-42. godine u dijelu u kojem je popisana posada tvrđave Jajce. Naime, uočavamo da je u sastavu gedik timara posadnika ove tvrđave upisano šest sela u kojima su nastanjeni vojnici, od kojih pet sela pripada područno nahiji Lašva, zatim dva sela nastanjena martolozima (jedno pripada nahiji Lašva, a drugo nahiji Uskoplje) i dvanaest sela nastanjenih akindžijama, od kojih jedno pripada nahiji Tijebovo, jedno nahiji Bobovac, dok ostala područno pripadaju nahiji Brod. Ovaj, naizgled, manje važan podatak nam ukazuje, obzirom da se u popisu nahije Jajce ne nalazi ni jedno selo nastanjeno ovim poluvojnim formacijama i obzirom na prirodu ovih formacija koje su uglavnom stacionirane na isturenijim položajima prema granici i interesnim sferama iza nje, da je Jajce po uspostavi tursko-osmanske vlasti u svojoj prvobitnoj funkciji zauzelo status unutrašnje tvrđave sa postojećom varoši u podgrađu. Sa pozicija vojne i strateške važnosti to je i logično ako se ima u vidu pomak granica tursko-osmanske feudalne imperije na sjever i zapad u tom historijskom vremenskom dobu. U svojoj osnovnoj funkciji, utvrđeni grad Jajce je zadržao osnovni elemenat praktičnog obezbjeđenja primjene tursko-osmanske feudalne vlasti na prostorima koji su bili u njenoj kompetenciji i strukturom i snagom posade, vojno strateškog uporišta u zaleđu isturenijih fortifikacijskih objekata prema granici. Ovom prilikom se nećemo upuštati u puko nabrojanje posadnika i strukturu vojne formacije stacionirane u zidinama utvrde stoga što ćemo u okviru ovog dijela dati izvadak iz popisnog registra nastalog u vremenu 1540-42. godine, kada je izvršen iscrpan popis posade iz kojeg se to sve jasno vidi, ali ćemo usmjeriti našu pažnju odnosu jajačke tvrđave i njene uloge u funkcionalnosti fortifikacijskog sistema kojeg je uspostavila tursko-osmanska vojna organizacija.¹⁸ Naime, kako smo već rekli, pored obezbjeđenja funkcionisanja tursko-osmanske feudalne vlasti, stacionirane vojne formacije unutrašnjih tvrđava su predstavljale rezervne potencijale isturenim tvrđavama i utvrdama na graničnim i ugroženim područjima, a njihova potpora je bila svestrana, ali u strogoj suglasnosti sa

¹⁶ Muhime defteri. Orijentalni institut u Sarajevu, M 90, dokument 69/90 u rukopisu. Original se nalazi u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu.

¹⁷ Muhime defteri, Orijentalni institut u Sarajevu, M 55 dokument 692/55-1. Original se nalazi u Istanbulu u Arhivu Predsjedništva vlade.

¹⁸ Opširni popis za Bosnu 1540-42. godine. Original se nalazi u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu TD 211. Snimci 122 do 124.

centralnom vlasti. O tim odnosima nam veoma jasno svjedoče dva podatka iz muhime deftera koje ćemo ovdje navesti. Naime, upućena je naredba bosanskom begu Malkoču i otpremljena po njegovom čovjeku, vojvodi Sinanu dana 29.9.1560. godine u kojoj se kaže da je Malkoč-beg izvijestio Portu da raja i ajani Posavine i drugih krajeva uz rijeku Savu nizvodno od ušća rijeke Une žive u strahu od neprijateljske flote, a da je posada porušene tvrđave Jasenovac prešla u Gradišku. Izvijestio je također da je neophodno iz tvrđava u unutrašnjosti izuzeti po nekoliko vojnika i tvrđavu obnoviti stoga što će, u protivnom, neprijatelj nanositi štetu, a podanici će se razbježati.

Porta naređuje da se iz tvrđava u unutrašnjosti prekomanduje u jasenovačku tvrđavu potreban broj azapa i mustahfiza, a iz okolnih sela mobilise potreban broj čerahora za popravak tvrđave, da se to sve ozbiljnim nastojanjem lijepo okonča, ali se ne smije pod ovakvom izlikom uzimati čerahora više nego što je potrebno, niti novca od bilo koga, niti se smije podanicima pričiniti bilo kakva šteta.¹⁹

Dan kasnije, 30.9.1560. godine, upućena je naredba rumelijskom beglerbegu i otpremljena po vojvodi Sinanu, u čijem se naraciju kaže da je sadašnji sandžakbeg Bosne, Malkoč-beg, uputio pismo Porti, kojim je saopštio da je popravljanje porušene tvrđave Jasenovac, koja se nalazi na mjestu gdje se rijeka Una ulijeva u Savu, u svakom slučaju veoma potrebno i korisno, da se za navedenu tvrđavu treba izdvojiti iz drugih tvrđava u bosanskom sandžaku 53 člana posade i da je sačinio defter.

Porta naređuje rumelijskom beglerbegu da izda berat članovima posade prema defteru koji je predložio Malkoč-beg, da se to zavede u defter i neka ti ljudi od danas služe u posadi navedene tvrđave.²⁰

Na osnovu najranijih podataka, koje smo prethodno i prezentirali, dolazimo do zaključka da je utvrda Jajce od prvih dana u kompetenciji tursko-osmanske vlasti dobila status utvrde u unutrašnjosti i u tom položaju ostaje na margini daljih tokova historije i historijskih događaja. Ovakav status se morao odraziti na razvoj gradske sredine ovog grada, njegovu transformaciju u grad orijentalnih tursko-osmanskih obilježja i razvojne tokove ekonomskog, privrednog i društvenog života. Zapažamo da su nam podaci od najranijeg vremena od kada je grad Jajce dospio pod tursko-osmansku vlast veoma šturi i da su relativno vremenski veliki historijski intervale u datiranju iznađenih podataka u vjerodostojnim historijskim izvorima koji nam, u korelativnom odnosu posmatranja, prezentiraju veoma male promjene, te zaključujemo da je hod razvoja gradske sredine Jajca, i njenog prilagođavanja novim uslovima, bio veoma usporen. Da se grad Jajce našao na margini cjelokupnog društvenog, političkog i ekonomskog života u

¹⁹ Ešref Kovačević, *Muhime defteri (dokumenti o našim krajevima)*, Sarajevo 1985. str. 52 i 53. dokumenti 84 i 85. (215-III/32, str. 536/1579), (215-III/32, str. 536/1500).

²⁰ Isto kao bilješka 19.

Bosni, tokom čitavog historijskog perioda tursko-osmanske vlasti, objašnjavamo, ne samo prirodnim resursima, konfiguracijom tla ili oštrim klimatskim uslovima nego i blizinom nekoliko veoma razvijenih i veoma atraktivnih gradskih sredina koje su u ovom historijskom vremenskom intervalu imale veoma brz i snažan razvojni tok. Prije svega ovo se odnosi na grad Travnik koji izrasta u najsnažniji administrativni i vojno-upravni centar.

Prema najranijim podacima iz perioda tursko-osmanske vlasti nad gradom Jajcem, prvi stanovnici o kojima imamo nešto šire podatke svakako su članovi posade o kojoj imamo dosta iscrpne podatke, dok o stanovništvu varoši tvrđave Jajce imamo samo podatke iz 1540-42. godine da su davali feudalnu rentu dizdaru tvrđave Jajce, Karagozu. Koliko je stvarno bilo kuća i domaćinstava u varoši tvrđave Jajce 1540-42. godine, kada je upisan ovaj podatak, ne znamo, ali poredeći rentu od 3.963 akče iz 1540-42. godine sa istom rentom upisanom 1562. godine u iznosu od 3.872 akče, možemo zaključiti da je Jajce, u vremenskom rasponu između te dvadeset dvije godine imalo oko osamdeset pet kuća, odnosno domaćinstava sa statusom gradskog stanovništva i dvadeset sedam domaćinstava u društvenom statusu obične raje, od kojih je upisano osamnaest muslimanskih i devet nemuslimanskih domaćinstava.²¹ Kako smo već rekli, strukturu stanovništva po etničkoj pripadnosti je teško odrediti kod islamizovanog dijela stanovništva jer se u generacijskom nizu gubi ime nemuslimanskog oca i njegove obaveze u davanjima, ali uočavamo u popisu brojne nosioce domaćinstava kojima je navedeno ime oca Abdullah.²² U dijelu popisnog registra iz 1562. godine koji se odnosi na raju u samom Jajcu, zapažamo da je upisan Ferhad sin prešlaca²³ i Husein sin Mrkosova, papučija (obučar).²⁴ Nemuslimanski dio raje samog Jajca je, vjerovatno, pripadao slavenskoj etničkoj masi, jer u rajinskim davanjima nije zabilježeno da su plaćali vlaški porez filuriju, nego ispendžu u iznosu od 25 akči.

Bosanski gradovi, oni koji su uspjeli preživjeti promjene društvenog, ekonomskog i političkog načina života, u procesnoj fazi prilagođavanja morali su preživjeti spoljnu i unutarnju genezu. Kada govorimo o unutarnjim i vanjskim genetičkim promjenama grada Jajca, moramo uzeti u obzir usporen hod tih promjena, koje su se odvijale u jednom dužem historijskom

²¹ Opširni popis za Bosnu 1540-42. godine. Original se nalazi u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu TD 211. Mufasal defter za Bosnu 1600. godine. Zbirka Komisije za istoriju naroda BiH. Akademija nauka i umjetnosti BiH Sarajevo br. 22/3. Original se nalazi u Arhivu Tapu ve Katastro u Ankari TD 477, 478, 479.

²² Kada se pored imena upisanog stanovnika u jednom naselju upiše ime njegovog oca Abdullah to ukazuje da je otac upisanog odraslog člana primio islam.

²³ O kategoriji *prešlac* vidi, Nedim Filipović, "Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku", *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti BiH*, Knjiga VII. Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 5. Sarajevo, 1970.

²⁴ Opširni defter za Bosnu 1562. godine. Original se nalazi u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu TD 1071.

vremenskom intervalu, na margini jačih historijskih, ekonomskih, političkih i društvenih kretanja i potresa kojima su daleko jače bili izloženi centri poput Sarajeva, Travnika i drugih tako razvijenih gradova. Indikatori aktivnosti svih oblika društvenog života su svakako gradske sredine uklopljene u tokove opšteg života tursko-osmanskog društva.

Formiranje gradskih sredina u gradovima Bosne i Hercegovine pod tursko-osmanskim feudalnom vlašću veoma je složen proces koji se odvijao pod okriljem islamske feudalne ideologije. U mnoštvu drugih činilaca veoma su uočljiva dva, koji svojim velikim značajem uveliko zaklanjaju ostale, a to su institucija vakufa i dobročinstvo u opštu društvenu korist. Obje ove značajne pojave u islamskom svijetu imaju podlogu u islamskoj religiji, decidirano u Kur'anu koji predstavlja skup pravila po kojima trebaju da se ponašaju pripadnici ove konfesije. Ovo se naročito očituje u dijelu sure *al-Bekare* koji govori o obavezama davanja vjernika u svrhu milosrđa i dobročinstva. Prema nekim tumačenjima teologa, tumačenje iz ove sure dao je sam vjerovjesnik, Muhammed a.s. od kada se smatra da je nastala prva institucija vakufa, koja u svojoj osnovi sadrži i milosrđe i dobročinstvo. Iako je ovaj princip u islamu postao obaveza prema imovinskom stanju pripadnika islamske vjeroispovijesti, on je našao suglasje u psihi tradicije ktitorstva²⁵ kod islamizovanog dijela stanovništva na tlu Bosne i Hercegovine i dao poseban i snažan pečat graditeljstvu, u gradskim sredinama i izvan njih. Posljedica ovoga je svakako značajan domet u domeni civilizacijske, duhovne i kulturne nadgradnje. U ove svrhe davale su se pokretnine, u određenu namjenu nekretnine ili su se gradili objekti od koristi za opštenarodno dobro. Ovaj postupak je bio podržavan od strane tursko-osmanske vlasti shodno ideologiji islama i toleranciji prema ktitorstvu pripadnika, posebno krupne, feudalne klase i ako su predmet zadužbine bili kompleksi zemlje vlast ih je izdvajala iz opšte zajedničke feudalne svojine sadržane u instituciji erazi miri.

Inicijativa za formiranje jajačke gradske sredine i njenog zametka svakako je potekla iz potreba življenja posade u jajačkoj tvrđavi. U prvim tursko-osmanskim pouzdanim podacima, gdje se spominje grad Jajce, koji nam se javljaju oko četiri godine po njegovom zauzeću od strane tursko-osmanske vojske, navedene su kapidžije, bevvabi grada, što nam ukazuje da je sam grad Jajce bio zatvoren grad u koji se kontrolisao ulaz i izlaz, a samim tim, nameće nam se zaključak da je bilo kontrolisano i naseljavanje u varoš tvrđave unutar zidova grada. Ovom je svakako doprinosilo to što je na granici prema Hrvatskoj uspostavljeno stalno ratno stanje koje je kulminiralo

²⁵ Ktitorstvo koje je bilo zastupljeno kod muslimanskog dijela stanovništva bilo je zastupljeno i kod nemuslimanskog dijela stanovništva koje se nalazilo na tlu Bosne i Hercegovine.

u drugoj polovici XVI vijeka o čemu nam svjedoče podaci iz muhime deftera.²⁶

U razmaku od tačno deset godina, odnosno od 1532. do 1542. godine spominje se u timaru dizdara tvrđave Jajce prihod od varoši iste tvrđave, a dvadeset godina kasnije nalazimo popis stanovništva varoši u popisnom registru za Bosnu sačinjenom 1562. godine bez dokaza o formiranim mahalama. Jasniju strukturu jajačke gradske sredine sa oformljenim mahalama nalazimo tek koncem XVI vijeka, tačnije u popisnom registru za Bosnu sačinjenom 1600. godine.

Razmatrajući strukturu stanovništva jajačke varoši prema podacima u popisnom registru iz 1562. godine, s obzirom na etničku i konfesionalnu pripadnost, ustanovili smo da je većina stanovništva u islamskoj konfesionalnoj pripadnosti (od 112 domaćinstava samo je devet nemuslimanskih). Logična je bila potreba za sakralnim objektima, odnosno džamijama. U popisu stanovništva u samom Jajcu u 1562. godini nigdje nije upisan imam ili neki drugi vjerski službenik, niti je u iskazanoj timarskoj renti prikazan bilo kakav prihod iz kojeg je bilo ko primao platu za vršenje vjerske službe osim mevlana Alauddina, imama u jajačkoj tvrđavi u sastavu posade, ali je i taj prihod iskazan u popisnom registru iz 1540-42. godine u sklopu timara.

Prema ovako siromašnim podacima iz registra nastalog 1562. godine pale bi sve priznate teorije o formiranju jezgra gradskih sredina oko džamijskih i drugih javnih objekata. Kako je u ovom popisnom registru upisan samo jedan vakuf, i to Gazi Husrev-begov, koji je izvan grada Jajca, a

²⁶ Ovo stanje najbolje ilustruje sadržaj dokumenata u muhime defterima. Evo nekoliko takvih sadržaja: *"Bosanski beg je ranije obaviješten o napadu neprijatelja (Austrije) na neke tvrđave u Bosni. Za odbranu tih tvrđava treba poslati 40.000 strijelaca, a u još dvije tvrđave treba poslati topovske komore. Prepis ove naredbe poslati u sandžake Klis i Hercegovinu, da priteknu u pomoć. Isti prepis uputiti begovima Srema, Semendire (Smedereva), Izvornika (Zvornika), Aladža Hisara, (Kruševca), Iskenderije i zaimima i spahijama vezanim za njih, alajbegu Uskupa, Janina begu i begu Vučitna, zatim begu Temišvara i Janjeva i svim zaimima i spahijama vezanim za gore navedene sandžake".* Orijentalni institut u Sarajevu, M. 40, 499/40.

"Bosanski beg obaviješten je da je najpotrebnije da se brani serhad (granica) sandžaka Bosna. U tu svrhu treba angažovati zaima, posjednike timara, alajbege i age ovog sandžaka koji treba da u vojnom pohodu slijede vezira Sinan pašu". Orijentalni institut u Sarajevu, M. 39, 535/39.

"Veliko mnoštvo neprijatelja skuplja se na bosanskom serhadu sa namjerom da napadne na moje Bogom zaštićene pokrajine. Rumelijski beglerbeg Sijavuş paša treba da uputi ahkam begovima Smedereva, Zvornika, Srema, Hercegovine, Klisa, Vidina i Vučitna da po svojim sandžacima sakupe zaima, alajbege, posjednike timara i svu drugu raspoloživu vojsku, koja treba da pomogne oko odbrane bosanskog serhada. Ova se naredba odnosi i na sandžak Bosnu." Orijentalni institut u Sarajevu, M. 40, 543/40-1.

i on se ne odnosi na neku zadužbinu u samom Jajcu, nego na Gazi Husrevbegov imaret u Sarajevu, otpala bi i ova teoretska postavka o razvoju gradskih središta.

Naše viđenje moramo zasnovati na podacima koji nam indirektno ukazuju na stanje usporenog razvoja jajačke gradske sredine. Prije svega, kada je u pitanju bosanski teritorij u kompetenciji tursko-osmanske feudalne vlasti u XVI vijeku, područje stalnog ratnog stanja, serhata, bilo je uspostavljeno na području oko toka rijeke Une. Na to nam jasno ukazuju muhime defteri iz kojih se uočava da je Bosanska Krupa bila osvojena od strane tursko-osmanske vojske tek 1583. godine, a da se iste godine pripremalo osvajanje grada Bihaća.²⁷ Ovi podaci nam ukazuju na veoma značajan vojno-strateški položaj Jajca i njegove utvrde u fortifikacijskom sistemu, jer je ono predstavljalo najsnažnije uporište u odstupnici tursko-osmanske vojske iz, eventualno, jače ugroženosti isturenih vojnih snaga u koje računamo i posade isturenih tvrđava, od strane njima neprijateljske vojne sile. Očito je da je Jajcu tursko-osmanska vlast dala daleko veći vojno-strateški značaj i da je sa dosta indolencije gledala na oblikovanje i razvoj jajačke gradske sredine u historijskom razdoblju XVI vijeka.

Mada su veoma šturi podaci upisani u popisni registar iz 1562. godine, postoje indicije da je ipak gradska sredina grada Jajca bila u začetku svog formiranja i poprimanja oblika života tursko-osmanskih orijentalnih obilježja. Prije svega, popisano je osamdeset pet domaćinstava bez navedenog zanatskog ili nekog drugog zanimanja koje bi svakako popisivač unio u popisni registar, pa nam se postavlja logično pitanje o osnovi djelatnosti na kojoj se zasnivala njihova egzistencija. Ove pretpostavke nas navode na pomisao, ali ne i bez osnova, da su ova popisana domaćinstva pripadala spahijskom i nešto nižem redu ratnika koji su predstavljali rezervne vojne potencijale. Prema prihodima koji su navedeni 1562. godine u samom Jajcu, a koji su izvedeni iz agrarno-naturalne proizvodnje i na osnovu prinosa agrarno-naturalnih proizvoda, zaključujemo da su domaćinstva posjedovala unutar zidina manje ili veće obradive površine koje su neki sami obrađivali, a neki imućniji sa većim posjedima obradu zemlje su prepustili svojoj raji pod određenim uslovima u rajinskom odnosu. Prema navedenim prihodima koji su u sastavu timara jajačkog dizdara Karagoza, vidimo da su u strukturi agrarne proizvodnje od poljoprivrednih kultura žitarice: pšenica, suražica i zob, zatim povrtlarske kulture kao kupus, bijeli i crveni luk. Vinograda je bilo trideset dunuma. Bogatstvo voda i primarna djelatnost agrikulture su

²⁷ "Naredba je beglerbegu za Bosnu da Krupu pripoji hassovima Bosne". Orijentalni institut u Sarajevu, M. 52, 662/52.

"Beglerbegu za Bosnu je upućen hukum u kome se navodi da je tvrđava Bihać koja se nalazi na serhadu vilajeta Bosna u rukama neprijatelja, zato je potrebno osvojiti pomenutu tvrđavu. Za ovaj vojni poduhvat treba postaviti za zapovjednika beglerbega Rumelije, Ali-pašu, koji treba da komanduje vojskom." Orijentalni institut u Sarajevu, M. 52, 668/52-1.

stvorile uslove za mlinarstvo. U popisu je zabilježen trideset i jedan mlin od kojih je šest neupotrebljivih. Indicija da je srž čaršije bila zametnuta i da je postojala, iskazana je u prihodu od dućana za koji se plaćao porez od 300 akči. Koliko je tih dućana bilo tačno u jajačkoj gradskoj sredini nije navedeno brojem, ali su navedena tri neupotrebljiva dućana za koje se plaćao resm-i zemin, odnosno zemljarina u iznosu od pet akči.²⁸

Interesantno je, da je na kraju popisa prihoda ubilježena bagče po imenu "Popovi" u ruci Karagoz-bega gdje je uračunat ušur od deset akči. Ova obradiva površina ne bi bila interesantna da u istom popisnom registru nije upisana obradiva površina "Popovi" u okviru čiftlika Mehmed-bega i Mustafa-bega, sinova Karagoz-bega, kojoj je za orijentir lokacije navedena džamija izvan Jajca. Ako već nema navedene džamije u Jajcu, onda nema nikakve logike da postoji džamija izvan Jajca, pogotovu ako su u sastav posade navedeni bevvabi, čuvari jajačkih kapija. Ovdje postoji mogućnost da je popisivač razdvojio pojmove Jajce kao grad i varoš Jajca, pa bi ova džamija svakako predstavljala najstariju džamiju u jajačkoj gradskoj sredini koja je bila u blizini obradivih površina koje su obrađivali i bili im vlasnici jajački fratri franjevci.²⁹

Kao što smo već primijetili, u popisu stanovništva u samom Jajcu 1562. godine nije upisan niti jedan zanatlija, ali je sigurno da su u sastavu tvrđavske posade upisane izvjesne zanatlije čiji su zanati i zanimanja vezani za vojnu djelatnost (tufekčije, zegeri itd.).

U našem prethodnom izlaganju, a na osnovu podataka iz popisnog registra nastalog 1562. godine (koji su dosta šturi) došli smo do zaključka da je, u periodu od prelaska grada Jajca u kompetenciju tursko-osmanske vlasti, gradska sredina u usporenom razvoju oformila svoje konture u smislu grada orijentalnih obilježja. Iako je zabilježeno da je Jajce gorilo 1586. godine,³⁰ prema podacima iz popisnog registra sačinjenog 1600. godine, cijesimo da je jajačka gradska sredina, u periodu od 1562. godine do ovog popisa imala veoma intenzivan razvoj. Već 1600. godine jajačka gradska sredina je imala oformljen urbani oblik mahala koje su se razvile oko džamija i mesdžida po kojima su i upisane u popisni registar. Na razvoj jajačke gradske sredine u posljednjoj četvrti XVI vijeka mogu se primijeniti sve teorije o transformaciji postojećih srednjovjekovnih gradova u tipski grad tursko-osmanskih orijentalnih obilježja.

²⁸ Opširni popis za Bosnu 1562. godine. Original se nalazi u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu TD 1071.

²⁹ Opširni defter za Bosnu 1562. godine. Original se nalazi u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu TD 1071. Mufasal defter za Bosnu 1600. godine. Zbirka Komisije za istoriju naroda Bosne i Hercegovine br. 22/3. Akademija nauka i umjetnosti BiH Sarajevo. Original se nalazi u Ankari TD 477, 478, 479.

³⁰ Ćiro Truhelka, "Pabirci iz jednog jajačkog sidžila" *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo 1910.

U preobražaju grada Jajca i njegovog uklapanja u tokove društvenog i ekonomskog života svakako su, makar i indirektno, učestvovali vladari koji su tada bili na vlasti i drugi velikodostojnici u ime svojih vladara ili u svoje ime, obilježavajući svoje prisustvo u datom historijskom vremenu. Postepeno su tu ulogu, shodno kodeksima islama, ali u mnogo manjem obimu upražnjavali i lokalni uglednici i viđeni ljudi. Prema tome, kada je u pitanju izgradnja javnih objekata koji su predstavljali začetne tačke oko kojih su se formirale mahale, prvenstvo pripada objektu sakralnog karaktera. Prema popisnom registru za Bosnu iz 1600. godine vjerovatno je prva nastala džamija sa imenom sultana Sulejmana. Oko nje se formirala mahala koja je dobila ime *Mahala džamije sultan Sulejman hana*.³¹ Ova džamija je napravljena od postojeće crkve. Prema predanju ova crkva se zvala crkva sv. Luke. M. Mujezinović navodi, na osnovu bilješke u sidžilu, da je ova džamija napravljena od crkve sv. Marije, odnosno od crkve posvećene Bogorodici.³² Mahala koja je formirana oko ove džamije je najnaseljenija po broju ubilježenih domaćinstava. U poređenju sa prethodnim popisnim registrima za Bosnu domaćinstva ove mahale predstavljaju stanovništvo koje je ranije egzistiralo i koje je popisano u popisnom registru iz 1562. godine. U popisnom registru za Bosnu iz 1600. godine upisano je 99 domaćinstava. Džamija je bila pod pokroviteljstvom države i vjerski službenici su svoje plate dobivali iz državnih prihoda, tačnije iz sredstava filurije nahije Kobaš. Tako je plata imama, hatiba i ser mahfila iznosila 15 akči dnevno, a za dva muezzina po 2 akče dnevno, kajjima 2 akče dnevno i ferraša 2 akče dnevno. Oko ove glavne džamije i mahale sultan Sulejman hana formirale su se i druge mahale. Tako je nastala *Mahala mesdžida sultan Sulejman hana* u Jajcu.³³ U nazivu mahale stoji da je to nova mahala. Po broju domaćinstava ona je daleko manja, ubilježeno je svega 22 domaćinstva. Vjerski službenici mesdžida, imam i muezzin, primali su plate od prihoda sa timara, što je regulisano određenim sultanskim aktom, a ukazuje nam da je i ovaj mesdžid bio pod pokroviteljstvom države. Pored drugih činilaca, a kako smo ranije rekli, značajna je bila uloga institucije vakufa u formiranju gradskih sredina, njihovom razvoju i nastajanju mahala oko ovih zadužbina.

Popisni registar iz 1600. godine bilježi još četiri mahale koje su nastale oko džamija izgrađenih od uticajnih i imućnih ljudi, za čije održavanje su ostavljena zadužbinska sredstva, vakufi. *Mahala džamije*

³¹ Mufasal defter za Bosnu 1600. godine. Zbirka Komisije za istoriju naroda Bosne i Hercegovine br. 22/3. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine Sarajevo. Original se nalazi u Ankari TD 477, 478, 479.

³² Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*. Knjiga II istočna i centralna Bosna, Sarajevo 1977. Ovaj autor u svome pomenutom dijelu osvrće se na jednu bilješku u jajačkom sidžilu čime obrazlaže svoju pretpostavku da je na mjestu sultan Sulejmanove džamije bila crkva.

³³ Isto kao i bilješka 31.

*pokojne gospe Hasibe*³⁴ je dosta velika. U ovu mahalu je upisano 50 domaćinstava. Za izdržavanje ove džamije pomenuta gospa je ostavi novčani iznos od 40.000 akči kao glavnice i prihod od četiri dućana u godišnjem iznosu od 480 akči. Iz ovog ktitorskog iznosa izdržavali su se službenici džamije i vakufa. Mutevelija, upravitelj vakufa, za svoju službu primao je platu u iznosu 2 akče dnevno. Plate imama i muezina bile su 4 akče dnevno a hatiba 3 akče dnevno. *Mahala mesdžida sandžakbega Sinanbega* u Jajcu.³⁵ Upisano je da je to nova mahala koja se formirala oko mesdžida Sinanbega, velikodostojnika u organizaciji tursko-osmanske vlasti. Mesdžid je izdržavao sam kitor iz svojih sredstava. Iz popisnog registra saznajemo na osnovu bilješke da su obavezu izdržavanja mesdžida i platu imama od 5 akči dnevno preuzeli sinovi osnivača ove zadužbine. Kasnije su njegovi sinovi za ovu svrhu zasnovali vakuf. Mahala je imala 21 domaćinstvo. Vlastitim sredstvima izgradio je džamiju i zaim Ramadan beg, krupni feudalac koji je posjedovao zeamet i teritoriju bosanskog sandžaka. Oko ove džamije nastalo je naselje koje je brojalo 30 domaćinstava. Za izdržavanje ktitor je uspostavio vakuf u vrijednosti od 30.000 akči glavnice. Plate hatiba i muezzina po 3 akče dnevno isplaćuju se iz sredstava vakufa, dok imam za obavljanje svoje službe uživa prihod sa gedik timara. Ova gradska četvrt Jajca upisana je kao *Mahala džamije zaima Ramadan bega*.³⁶ Posljednja gradska četvrt koju bilježi popisni registar 1600. godine je *Mahala mesdžida kethode Halila*.³⁷ Upisano je 26 domaćinstava. Imam i muezzin pomenutog mesdžida primaju po jednu akču dnevno plate koju im isplaćuje osnivač mesdžida.

Podaci iz ovog popisa nam svjedoče o veoma brzom, i za veoma kratko vrijeme, ekspanzivnom razvoju jajačke gradske sredine. Samo za četvrt vijeka, stanovništvo se utrostručilo. Od osamdeset pet domaćinstava koliko je upisano u opširnom popisu za Bosnu iz 1562. godine, taj broj se popeo na 238 domaćinstava.³⁸ Stanovništvo jajačke gradske sredine je, po ovom popisu, bilo uglavnom muslimansko. Upisano je samo deset nemuslimana u rajinskom odnosu davanja, ali se jasno razaznaje iz prikaza ukupnih prihoda samog Jajca da su oni posjedovali dućane. Muslimanima sa

³⁴ Džamiju pod imenom gospe Hasibe bilježi i Mehmed Mujezinović opet na osnovu Jajačkog sidžila. Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine. Knjiga II istočna i centralna Bosna*. Sarajevo 1977. str. 276.

³⁵ Isto kao i bilješka 31. Ovu džamiju i mahalu osnovao je Sinan beg (Kara), sin Bajram agin iz Boljanića. Bio je bosanski sandžakbeg 970-972/1562-1564. Safvetbeg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*. Zagreb 1931. Salih Trako, "Vakufnama Sinanbega, sina Bajram age". *Vakufname iz Bosne i Hercegovine* (XV i XVI vijek). Sarajevo 1985. Mehmed Sureyya, *Sicilli Osmani*. Carigrad 1314/1896 godine.

³⁶ Mufasal defter za Bosnu 1600. godine. Zbirka Komisije za istoriju naroda Bosne i Hercegovine br. 22/3. Akademija nauka i umjetnosti BiH. Original se nalazi u Ankari TD 477, 478, 479.

³⁷ Isto kao bilješka 36.

³⁸ Isto kao bilješka 36.

rajniskim statusom, koji su bili upisani u popisni registar iz 1562. godine, gubi se trag.

Sama činjenica da su se oko džamija formirale stambene cjeline - mahale, znači da je grad Jajce dobio konturu urbane sredine. Procjenjujemo da je u ovom vremenu došlo do izvjesne stabilnosti u mnogo mirnijim vremenima u kojima obično privreda uzima jače tokove, a stanovništvo mirniji život. U Jajcu je čaršija dobila svoje konture. Koncem XVI vijeka grad Jajce nije se samo uklopio u tokove privrednog i društvenog života u tursko-osmanskoj imperiji, nego je postao centar disperzije primljene duhovne i civilizacijske nadgradnje, na prostoru koji mu je pripadao. U popisnom registru iz 1600. godine ubilježen je vakuf za održavanje muallimhane, prosvjetiteljske ustanove, koju je svojim sredstvima sagradio dizdar tvrđave Jajce, Karagoz-beg. Za održavanje muallimhane Karagoz-beg je uvakufio četiri mlina, bašče i vinograde.³⁹

Iako je grad Jajce doživio procvat koncem XVI vijeka, privreda jajačke gradske sredine je ostala usko vezana za poljoprivredu i agrarno-naturalnu proizvodnju. Sva privredna djelatnost je bila podređena u neraskidivoj vezi sa naturalnom proizvodnjom sela jajačke nahije i kapitalu koji je poticao sa sela. Popisni registar bilježi u čaršiji jajačke gradske sredine dvadeset i jedan dućan. Od toga su zabilježena četiri tabačka dućana i tri valjaonice sukna (stupare).⁴⁰ U stanovništvu jajačkih mahala upisana su četiri kovača, dva sarača, tri tabaka, dva halača, dva sokolara, jedan čoban i jedan timardžija konja. U popisu raje grada Jajca, od zanatlija, upisan je jedan kovač sablji i jedan kasap. Naglo je počela da se razvija i trgovina. Takse od prodaje (badži bazar) robe u jajačkoj čaršiji iznosile su 500 akči.⁴¹ Kada je riječ o trgovini, zapaža se da je ona ostala dosta zatvorena u vezama sa selima jajačke nahije, bez većih trgovačkih poduhvata, ostala je po strani protoka jačeg trgovačkog kapitala i trgovačke razmjene. Površina grada Jajca nije ostala bez zemljišta koje se obrađivalo. Unutar samog Jajca, na obradivim površinama su se gajile već uobičajene agrikulture. Bile su zastupljene žitarice pšenica, suražica i zob. Osim toga, gajile su se povrtlarske kulture, lan, a na trideset dunuma vinograda bilo je zastupljeno vinogradarstvo.

Prirodni uslovi bogate hidrografije pogodovali su mlinarstvu, pa su u popisnom registru nastalom 1600. godine ubilježene dvadeset dvije vodence koje rade čitave godine i daju na prihod porez od 660 akči.⁴² Interesantno je da je u ovom popisnom registru upisan rudnik salitre u samom Jajcu. Prihod od rudnika je iznosio 300 akči. U popisnom registru nije naveden emin, rudari ili neki službenik ovog rudnika. Isto tako nije navedena određenija

³⁹ Isto kao bilješka 36.

⁴⁰ Isto kao bilješka 36.

⁴¹ Isto kao bilješka 36.

⁴² Isto kao bilješka 36.

lokacija rudnika. Objašnjenje za ovo svakako spada u domen vojnih tajni, kada se uzme u obzir da je salitra jedna od komponenti za proizvodnju barutnog praha. Proizvodnju barutnog praha u samom Jajcu za vrijeme postojanja Jajačke banovine navodi Thalloczy. Podatak je uzet iz mađarskog diplomata, ali ovaj naučnik navodi da su komponente za proizvodnju barutnog praha dopremane iz Dubrovnika u buradima.⁴³

Mada nije nigdje, u dokumentaciji izvorne historijske građe, koja nam je bila dostupna, navedena građevinska djelatnost, ona je svakako prisutna samom činjenicom na koju nas upućuje ekstenzivni razvoj jajačke gradske sredine, naglo povećanje broja kuća i formiranje mahala u konturama urbanosti, koncem XVI vijeka. Izuzimajući veće građevinske zahvate, kada su dovedeni graditelji i majstori sa strane, cjelokupna stambena izgradnja i izgradnja manjih javnih i sakralnih objekata bila je prepuštena domaćem graditeljstvu.

Kada govorimo o graditeljstvu i arhitekturi iz historijskog vremenskog perioda tursko-osmanske vlasti, pred očima su nam vitka minareta i kupole džamija i drugih javnih objekata koji su svakako, u obliku i namjeni, dio dugotrajne tradicije i duhovne nadgradnje Azije i Bliskog Istoka, transformisane u osobenost shvatanja islamske duhovne ideologije. Pri tome obično i nepravedno zanemarujemo domaću tradiciju graditeljstva, posebno graditeljstva stambenog prostora, uzimajući u obzir historijsko vrijeme nastajanja stambenih građevinskih objekata i uticaj islamske ideologije koju je sa sobom nosila tursko-osmanska vlast.

Domaće graditeljstvo stambenog prostora je nastalo, kao i svako drugo, iz ljudske potrebe da izdvoji i obezbijedi prostor svoje životne intime, da se zidovima i krovom zaštiti od vremenskih i drugih nepogoda i stvori uslove za podnošljiviji, lagodniji i sigurniji život. Ono se u veoma dugom i veoma sporom hodu kroz vrijeme razvijalo zavisno od prirodnih uslova podneblja i ponude materijala za gradnju koju je pružala priroda tla na kojoj su nastajali stambeni građevinski objekti.

Za nosioca tradicije domaćeg graditeljstva stambenog prostora iz vremena egzistencije srednjovjekovne bosanske države sa pravom smatramo slavensko, župsko-ratarsko stanovništvo, mada pri tome ne smijemo zanemariti tradiciju građenja katunskih staništa na krajnjim tačkama nomadskog puta stočarskih, vlaških, etničkih grupacija.

Ono što je unio islam, u ovom slučaju u bosanski dio tradicije domaćeg stambenog graditeljstva nije suštinsko i direktno mijenjanje unutrašnje i vanjske forme. Stoga, graditeljstvo stambenih prostora XVI vijeka ne možemo prihvatiti kao formu koja je nametnuta odozgo, uspostavom tursko-osmanske vlasti nad bosanskim prostorima. Graditeljstvo stambenih prostora, iskazano svojim osnovnim elementom, građevinskim

⁴³ Ljudevit Thalloczy, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450-1527*. Zagreb 1916.

stambenim objektom koji svojim vanjskim oblikom uklopljenim u ansambl mahalske gradske četvrti i svojom unutrašnjom strukturom identifikuje svog islamizovanog stanovnika. U svojim shvatanjima, a na osnovu materijalnih ostataka prošlosti, prinuđeni smo da prihvatimo arhitekturu stambenih gradskih sredina u XVI vijeku kao etapu u razvoju graditeljske autohtone tradicije, koja će se u docnijim vremenima iskristalisati u svojevrsnu intimu višeg stupnja civilizacije i kulture življenja.

Na osnovu očuvanih materijalnih ostataka bosanskog graditeljstva u Jajcu izgrađenih koncem XVI vijeka, teško da bi stekli danas jasnu sliku o njemu, jer su takva zdanja popravljana, pregrađivana i adaptirana uz upotrebu novih građevinskih materijala.

Inače, teško da je igdje priroda bila izdašnija u svojoj ponudi raznovrsnog i kvalitetnog građevinskog materijala kao što je to teritorij Jajca i njegove okoline. Za izgradnju u Jajcu graditeljima je bio na raspolaganju kamen, sedra, drvo i pijesak. Za graditelje stambenih prostora, i u Jajcu i šire u Bosni, udomaćio se naziv "dunderi"⁴⁴ čijim se konkretnim i osmišljenim rješenjima divimo i danas.

Za opšti tip stambenog objekta izgrađenog u XVI vijeku u Jajcu, kazali bismo da je to kuća četvrtastog oblika sa prizemljem koje je služilo kao ahar za konje i sprat koji je služio za obitavanje. Prizemlje bi obično bilo ozidano od kamena, sedre ili miješano, nad kojim bi se nadgradio sprat od drvenih greda, šepera ili ćerpića. Sve bi to bilo povezano krečnim malterom i okrečeno u bijelo. Visoka krovna konstrukcija na četiri vode bi bila pokrivena šindrom i upozoravala bi posmatrača na dosta oštre zime. Sa vanjske strane kuća bi bila uglavljena u mahalski zid koji bi obezbjeđivao unutrašnji prostor intime i bila bi izgrađena tako da nikome ne smeta. Bila bi okružena zelenilom voćaka i na posmatrača bi djelovala nekom veselom lakoćom bez sumorne masivnosti.

Panoramom grada Jajca dominira vodopad i citadela. Između njih uklopilo se staro zdanje stambenih objekata stacioniranih stepenasto na okruglom uzvišenju, što ukupnom krajoliku daje draž izuzetne prirodne ljepote.

TIMARI MUSTAHFIZA 1540-42. GODINE - PREVOD IZVORA

⁴⁴ Alija Bejtić, "Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini". *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*. Sveska, III-IV, Sarajevo, 1953.

F. 122

Džemat mustahfiza tvrđave Jajce

Timar Karagoza dizdara spomenute tvrđave

sama varoš tvrđave Jajce 3963

selo Dobraljevo, područno Visokom 5600

akindžije spomenutog sela 500

selo Dub,⁴⁵ područno Lašvi 2959

selo Mosor,⁴⁶ područno Lašvi 2884

Timar Mustafa, kethode spomenute tvrđave - dio 5040

i *Omera*, Bosna - dio 1400

i *Jusufa*, Bosna - dio 1400

Selo Gračanica, područno Uskopju 1067

Čiftlik Nasuh kethode, pripada spomenutom 155

čiftlik Timura, sina Hamze, pripada spomenutom 33

selo Bravanica,⁴⁷ područna Jajcu 851

selo Prude,⁴⁸ područno Jajcu 1061

selo Morike, područno Jajcu 2905

Čiftlik Huseina, sina Hizira i Timurhana

i ostalih suvlasnika, pripada Lašvi 376

selo Mille,⁴⁹ područno Jajcu sa mezrom Vinar 1392

Timar Mahmuda kethode, topdžija - dio 2000

i *Evrenosa*, topdžija - dio 1400

i *Behrama*, sina Kula - dio 1400

selo Popović, područno Brodu 1907

Čiftlik Oruča, sina Davuda i drugih suvlasnika 1190

Čiftlik Evrenosa i Mahmuda i ostalih suvlasnika

sa tahvila divane Alija 20

Čiftlik domurdžu Hasana, područan Gol Hisaru (Jezeru) 75

Čair u ruci Alija, sina dizdara i Osmana

⁴⁵ Danas Dub, kod Travnika.

⁴⁶ Danas Mosor, područan Lašvi

⁴⁷ Danas Brvnice kod Jajca

⁴⁸ Prudi, danas naseljeno mjesto kod Jajca

⁴⁹ Mile, danas naseljeno mjesto kod Jajca

serboluka, područan Jajcu 30
 selo Završ,⁵⁰ područno Brodu 1578

TIMAR HUSREVA

Čiftlik Nasuh vojvode i Budaka i Pira,
 sinova Ahmed Karamanija, područan Uskopju⁵¹ 580
 Čiftlik Nasuh vojvode, sa tahvila Ilijasa,
 ceribaše, područan Lašvi⁵² 700
 Čiftlik Ismaila, sina Timurhana, područan Lašvi 120
 (Opet je u timaru posadnika u tvrđavi Travnik)
 Mezra Virbovac, područna Kobašu, u obavezi
 Mehmeda, sina Ilijasa 120 izvan deftera

Timar Nasuha, Bosna, topdžija - dio 1400
 i *Omera i Osmana*, sinova Alija - dio 1400
 i *Oruča*, sina Ilijasa, serboluka - dio 1600
 i *Derviša*, sina Davića - dio 1400
 i *Jahje*, Bosna - dio 1400
 i *Muruvveta* - dio 1400
 i *Velija*, serboluk - dio 1500
 martolozi sela Mosor, područno Lašvi 3275
 Vojnuci sela Mosor, područno spomenutoj 123
 Čiftlik Mehmeda, sina Iskendera, pripada spomenutoj 79
 selo Bila, područno Lašvi 4149
 vojnuci spomenutog sela Bila 715
 čiftlik Icvetka, sina Juraja 155
 selo Papratna, područno Crepanskoj 1142
 čiftlik Turhana i Oruča, pripada Brodu 133

Timar Ibrahima, sina Tursuna dio 1500
 i *Mehmeda* dio 1400
 i *Hadžija*, topdžije dio 1400
 i *Mehmeda*, sina Karagoza dio 1400

⁵⁰ Danas Završje, kod Kiseljaka.

⁵¹ Uskopje, nahija Skoplje vidi H. Šabanović, *Bosanski pašaluk...* str. 128.

⁵² Nahija Lašva pripadala je Bobovcu vidi H. Šabanović, *Bosanski pašaluk...* str. 117.

Selo Bistrani, područno Bobovac u 4670

akindžije spomenutog sela 147

čiftlik Jahje, sina Arslana, područan Brodu 1270

selo Ilkovina, područno Bobovcu 227

mezra Suha Selišta, područna Jajcu 216

mezra Vrbnica, područna Jajcu 313

Timar Mustafe, bevvab, Bosna dio 1600

i *Mahmuda*, Bosna dio 1400

Čiftlik Nasuha i ostalih suvlasnika, pripada Jajcu 571

mezra Biokovina, pripada Jajcu 1061

mezra Zaslapje sa mezrom Dusina⁵³ (Čusino),

pripada Jajcu 776

Čiftlik Mehmeda, sin Abduselama 185

čiftlik katib Sulejmana

i Turguda

i ostalih suvlasnika, pripada Brodu 133

čiftlik spomenutog katib Sulejmana

i Alija, sina Nasuha

i ostalih suvlasnika, pripada spomenutom 274

Timar Ibrahima, brata Alija 1400

i *Alija* dio, 1400

i *Mehmeda*, sina Hasana dio 1400

i *Pir Alija*, sina Junusa, 1400

i *Omera*, sina Ismaila, 1400

i *Nasuha*, sina Alija, 1400

Selo Klopče,⁵⁴ područno Brodu 3424

akindžije spomenutog sela 965

čiftlik Ahmeda, sina Milutina, pripada spomenutom 135

čiftlik Velije, sina Hasana i ostalih suvlasnika,

pripada spomenutom 142

čiftlik Bajezida, sina Mehmeda, pripada Brodu 350

selo Drivuša, područna Trebovu 1730

⁵³ Danas selo Čusine kod Jajca

⁵⁴ Danas Kopče kod Zenice.

akindžije spomenutog sela 644

F. 123

Timar topdžu Umura, sina Mustafe dio 1400

i *Mustafe*, sina Halila dio 1400

i *Ferhada*, Bosna, topdžije dio 1400

i *Hamze*, sin Alija, serboluka dio 1400

i *Jusufa*, Bosna dio 1400

i *Jusufa*, sina Huseina

i *Berhrama*, sina Ajdina dio 1400

Selo Gornji Ibšenik,⁵⁵ područan Jajcu 2567

selo Zablatje, područno Lašvi 1372

vojnuci spomenutog sela 167

selo Brnjič,⁵⁶ područan Bobovcu⁵⁷ 2885

selo Miletić,⁵⁸ područno Lašvi 614

vojnuci spomenutog sela 576

selo Istomorina,⁵⁹ drugim imenom Zagrađe 1818

Timar Husreva, sina Evhada dio 1400

i *Muse*, brata Omera dio 1500

i *Mehmeda*, dio 1400

i *Džafera*, sina Mustafe dio 1400

i *Ibrahima*, sina Murada dio 1400

i *Mehmeda*, sina Kula dio 1400

i *Junusa*, sina Hizira dio 1400

selo Brdar, područno Bobofču 1915

selo Poljana,⁶⁰ područno spomenutom 3293

Čiftlik Mokiša, pripada Brodu 257

čiftlik Ibrahima, sina Mehmeda 99

čiftlik Đurkov i ostalih suvlasnika, pripada Bobofču 300

selo Ištitar, područno Bobofču 1187

⁵⁵ Danas Pšenik kod Jajca.

⁵⁶ Danas Brnjič kod Kaknja.

⁵⁷ Nahija Bobovac vidi H. Šabanović, *Bosanski pašaluk...*149.

⁵⁸ Danas Miletići kod Travnika

⁵⁹ Danas Stomorina kod Ilijaša

⁶⁰ Danas Poljani u Kraljevoj Sutjesci.

čiftlik Mehmeda, pripada Dubrovniku⁶¹
 selo Lučić,⁶² područan Bobofču 1355
 Čiftlik Nezira, sina Džafera, pripada spomenutom 131
 (ponovo je vraćen u timar dizdara tvrđave Dobor)⁶³
 čiftlik Istojić, sin Milaka, pripada Brodu 135
 (ponovo je vraćen u timar dizdara tvrđave Dobor)
 Čiftlik Baliija i Iskendera i Mahmuda, pripada Brodu 266

Timar mevlana Alauddina, imama u spomenutoj tvrđavi dio 1400
 i *Mehmeda*, sina Alija dio 760
 i *Hadži Osmana* dio 1400
 selo Vardište,⁶⁴ područno Brodu 2413
 čiftlik Mehmeda i Mustafe, pripada Brodu 300
 čiftlik Ilijasa i Pirija, pripada spomenutom 380
 mezra Tmovište, pripada Brodu 467

Timar Mehmeda, zegera (zlatar) 1400
 Selo Labnik (Lasnik ili Lebnik), područan Bobofču 251
 vojnuci spomenutog sela 162

Timar *Evrenosa*, sina Mehmeda dio 1500
 i *Velija* dio 1400
 i *Mehmeda*, sina Hamze dio 1400
 i *Jusufa*, tufengi (puškar) dio 1400
 i *Omera*, sina kethoda-a dio 1400
 i *Ramadana*, Bosna dio 1400
 i *Baliija*, brata Hadžija dio 1400
 i *Mustafe*, sina Mehmeda dio 1400
 i *topdžu Alija* dio 1400
 i *Ibrahima*, sina Davuda dio 1400
 i *Mustafe*, Bosna dio 1400
 i *Alija*, sina Sulejmana dio 1400
 i *Hasana*, sina Ejnebegija dio 1400

⁶¹ Nahija Dubrovnik; vidi H. Šabanović, *Bosanski pašaluk...* str. 117.

⁶² Danas Lučići u Kraljevoj Sutjesci.

⁶³ Grad Dobor; vidi H. Šabanović, *Bosanski pašaluk...* str. 150.

⁶⁴ Danas Vardište kod Breze.

i *Saltuka* dio 1400

Selo Ričice,⁶⁵ područne Bobofcu 1858

čiftlik Halila, sina Širmerda, sa tahvila

Murada, pripada Brodu 213

čiftlik Kasim i ostalih suvlasnika, pripada Brodu 638

čiftlik Muruveta, sina Hamze, pripada spomenutom 228

čiftlik Matijaša, sina Matia, pripad spomenutom 234

čiftlik Nasuha, hajjat (krojač), pripada spomenutom 266

čiftlik Matijaša i Grgura, pripada spomenutom 249

selo Črepanska Baši (Vrhrepanska) sa Črepanskom,

su zemlje, neupotrebljive tvrđave 814

Timar Mehmeda, sina Hasana dio 1605

i *Osmana*, sina Kula, sreboluk dio 1606

i *Mehmeda*, Bosna dio 1405

i *Jusufa*, topdžije dio 1404

Selo Duganić Gora, područna Brodu 2831

akindžije spomenutog sela 527

čiftlik Jusufa, pripada Brodu 95

selo Dolnja Ribniča,⁶⁶ područna Brodu 1029

čiftlik Velija i ostalih suvlasnika, pripada Brodu 80

mezra Milobučje, pripada Lašvi 729

čiftlik mustahfezana tvrđave Boričan, pripada Lašvi 614

čiftlik Jajčelu Tomaša, pripada Uskopju 115

Timar topdžu Mustafe, Bosna dio 1400

i *Mehmeda*, sina Mustafe dio 1400

i *topdžu Nasuha*, brata Pirija dio 1400

i *Mezida Aladžahisarlija* dio 1400

i *Muruvveta* i *Alija* dio 1400

i *Kurda*, Bosna dio 1400

i *Vidinlu Mustafe* dio 1400

selo Čajdraž, područan Brodu 5991

akindžije spomenutog sela 1292

⁶⁵ Danas Ričica kod Kaknja.

⁶⁶ Danas selo Ribnica kod Kaknja.

čiftlik Davuda, sina sufi Jusufa, pripada Brodu 62
čiftlik Alija i ostalih suvlasnika, pripada spomenutom 159
čiftlik Atmadže, sina Ilijasa i ostalih suvlasnika, pripada spomenutom 170
čiftlik Bajezida i ostalih suvlasnika, pripada Brodu 292
selo Kočuče, područne Bobofču 1329

F. 124

Timar Mustafe, brata Kula dio 1402
i *Omera*, sina Mehmeda dio 1401
selo Dragović,⁶⁷ područno Bobofče 2802

Timar Hasana, sina dizdara dio 1400
i *Mustafa*, sina dizdara dio 1400
i *Murada*, Bosna dio 1400
i *Umura*, sina Hamze dio 1400
i *Osmana* dio 1400
Selo Janić,⁶⁸ područno Brodu 5764
akindžije spomenutog sela 499
čiftlik stanovnika sela Janić, pripada Brodu 546
čiftlik Mehmeda i ostalih suvlasnika, pripada Brodu 191

Timar Ferhada, Bosna
mezra Podsuvačje, područna Travniku
mezra Bilajce,⁶⁹ pripada Bočcu⁷⁰ 270
čiftlik sufi Mehmeda, pripada Lašvi 125
selo Hrdalović, područno Bobofču 135
čiftlik Nasuha, Abdullaha, pripada Lašvi 140
čiftlik Radibrada, sin Milaka i ostalih
suvlasnika, pripada Lašvi 166
čiftlik Džafera, sina Žapčali Balija, pripada Lašvi 165
čiftlik Istipana, sina Tvrdkova i ostalih suvlasnika, pripada Lašvi 142
Timar Bajezida, sina Kula dio 1400
i *Hasana*, sina Mezida dio 1400

⁶⁷ Danas Dragovići kod Vareša.

⁶⁸ Danas Janjići kod Zenice.

⁶⁹ Danas Bjelajce kod Mrkonjić Grada.

⁷⁰ Bočac mjesto kod Banja Luke.

i *Davuda*, brata Ramadana, serboluk dio 1400

i *Hizra*, sina Tur Alija dio 1400

i *Hizra*, bevvab

i *Omera* dio 700

i *Osmana* dio 700

Selo Istina, područna Brodu 3686.

čiftlik Firuza, pripada Brodu 382

čiftlik Musaa i Turuda, pripada Brodu 546

akindžije spomenutog sela Istina 536

selo Drešniče,⁷¹ područno Bobofče 1005

čiftlik Mihović, pripada Brodu 85

selo Gornje Mihanić, područno Brodu 2260

Timar Džafera, sina Alija dio 1400

i *Mehmeda*, sina Ramadana dio 1400

i *Mustafe*, Bosna dio 1400

i *Mustafe* topdžu dio 1400

i *Velija*, serboluk dio 1600

i *Ilijas*, sin Iskendera dio 1600

Selo Doli Polje,⁷² područno Brodu 2983

čiftlik Hamza Bosnića, pripada spomenutom 255

selo Draženović, područan Brodu 216

selo Goriča⁷³ područna, Brodu 5200

akindžije spomenutog sela Goriče 146

Timar Nasuha, sina Ahmeda, topdžu dio 1400

i *Huseina*, sina Mahmuda dio 1400

i *Hasana*, sina Hamze, serboluk dio 1400

i *Sofi Hasana*, serboluk dio 1400

i *Hasana*, bevvab dio 1400

Selo Dobrenović, područno Brodu 4703

akindžije spomenutog sela 389

čiftlik Jusufa, terdžumana (prevodioca), pripada Brodu 190

čiftlik Mustafe i Velije, pripada spomenutom 99

⁷¹ Danas Drežnice kod Kreševa.

⁷² Danas Dolipolje kod Zenice.

⁷³ Danas Gorica kod Zenice.

selo Dučić (Kučić),⁷⁴ područna Brodu 1302

čiftlik Ajasa, sina Mustafe i ostalih suvlasnika, pripada Brodu 175

čiftlik Velija, sina Hasana i ostalih suvlasnika, pripada Brodu 142

(ponovo je vraćen u timar Ibrahima jednog od posadnika spomenute tvrđave)

čiftlik Mustafe, sina Ilijasa Alija, pripada Lašvi 142

Timar Huseina, sina Alija dio 1400

i *Alija* dio 1400

i *Behadira*, sina Mehmeda dio 1400

i *Jusufa*, sina dizdara dio 1400

i *Jusufa*, tufengi (puškara) dio 1400

i *Nasuha* dio 1400

Selo Dražev Dol,⁷⁵ područno Uskopju 2704

akindžije spomenutog sela 232

čiftlik Mustafe, sina Ilijasa, pripada Uskopju 100

čiftlik Radiča, pripada Uskopju 93

čiftlik Ferhada, sina Murada, pripada spomenutom 262

selo Dubič⁷⁶ područan Uskopju 1502

martolosani spomenutog sela 2459

čiftlik Hasan i Husein i ostali suvlasnika, pripada Uskopju 269

selo Lubič⁷⁷ područan Rači? 1379

Timar Husreva, sina Ahmeda, sertobdži dio 3000

i *Mehmeda* dio 1400

i *Hamze*, Bosna, haddad (kovač) dio 1400

i *Mustafe*, sin Lutfije dio 1400

i *Ivladiše*, haddad (kovač) dio 1400

selo Lubnič, područno Lašvi 119

čiftlik Davuda i Kurda, pripada Lašvi 601

čiftlik Davuda i Kurda, pripada spomenutom 1070

čiftlik Ilijasa i ostalih suvlasnika, pripada Lašvi 480

selo Mirča (Bioča), područno Lašvi 1864

i vojnuci spomenutog sela 228

⁷⁴ Danas Kučići kod Kaknja.

⁷⁵ Danas Dražev dol kod Gornjeg Vakufa.

⁷⁶ Danas Voljice kod Gornjeg Vakufa.

⁷⁷ Danas Ljubović kod Viteza.

selo Dobriljevo,⁷⁸ područno Brodu 1821
akindžije spomenutog sela 240
čiftlik Murada, sina sufi Hizira, pripada Brodu 300
čiftlik sufi Alija, pripada Brodu 400
selo Podastina sa mezrom Zabrđe, područno Jajcu 1004
čiftlik Jusufa, sina Huseina, pripada Uskopju 137
čiftlik Radojine, sina Petre, pripada Uskopju 105
čiftlik Hasana, sina Hamze, pripada Uskopju 30
čiftlik Huseina, sina Juraja, pripada Uskopju 101

Timar Bosnalu Huseina dio 1400

i džebedži Mustafe, sina Alija dio 1400

Selo Kruševač, područan Bobofču 909

čiftlik Hamze, sina Murada, pripada spomenutom 363

selo Raiče, područno Bobofču 1272

akindžije spomenutog sela 156

Ukupno: ljudi 115

Prihod: 180.344

⁷⁸ Danas Dobroljevo kod Busovače.

Handwritten musical notation on a staff, including notes and rests.

Handwritten musical notation on a staff, including notes and rests.

Handwritten musical notation on a staff, including notes and rests.

Handwritten musical notation on a staff, including notes and rests.

Handwritten musical notation on a staff, including notes and rests.

Handwritten musical notation on a staff, including notes and rests.

Handwritten musical notation on a staff, including notes and rests.

Handwritten musical notation on a staff, including notes and rests.

Handwritten musical notation on a staff, including notes and rests.

Handwritten musical notation on a staff, including notes and rests.

Handwritten musical notation on a staff, including notes and rests.

Handwritten musical notation on a staff, including notes and rests.

Handwritten musical notation on a staff, including notes and rests.

Handwritten musical notation on a staff, including notes and rests.

<table border="1"> <tr><td>1900</td><td>1901</td><td>1902</td><td>1903</td></tr> <tr><td>1904</td><td>1905</td><td>1906</td><td>1907</td></tr> <tr><td>1908</td><td>1909</td><td>1910</td><td>1911</td></tr> <tr><td>1912</td><td>1913</td><td>1914</td><td>1915</td></tr> </table>	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	<table border="1"> <tr><td>1916</td><td>1917</td><td>1918</td><td>1919</td></tr> <tr><td>1920</td><td>1921</td><td>1922</td><td>1923</td></tr> <tr><td>1924</td><td>1925</td><td>1926</td><td>1927</td></tr> <tr><td>1928</td><td>1929</td><td>1930</td><td>1931</td></tr> </table>	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	<table border="1"> <tr><td>1932</td><td>1933</td><td>1934</td><td>1935</td></tr> <tr><td>1936</td><td>1937</td><td>1938</td><td>1939</td></tr> <tr><td>1940</td><td>1941</td><td>1942</td><td>1943</td></tr> <tr><td>1944</td><td>1945</td><td>1946</td><td>1947</td></tr> </table>	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	<table border="1"> <tr><td>1948</td><td>1949</td><td>1950</td><td>1951</td></tr> <tr><td>1952</td><td>1953</td><td>1954</td><td>1955</td></tr> <tr><td>1956</td><td>1957</td><td>1958</td><td>1959</td></tr> <tr><td>1960</td><td>1961</td><td>1962</td><td>1963</td></tr> </table>	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
1900	1901	1902	1903																																																																
1904	1905	1906	1907																																																																
1908	1909	1910	1911																																																																
1912	1913	1914	1915																																																																
1916	1917	1918	1919																																																																
1920	1921	1922	1923																																																																
1924	1925	1926	1927																																																																
1928	1929	1930	1931																																																																
1932	1933	1934	1935																																																																
1936	1937	1938	1939																																																																
1940	1941	1942	1943																																																																
1944	1945	1946	1947																																																																
1948	1949	1950	1951																																																																
1952	1953	1954	1955																																																																
1956	1957	1958	1959																																																																
1960	1961	1962	1963																																																																
<table border="1"> <tr><td>1964</td><td>1965</td><td>1966</td><td>1967</td></tr> <tr><td>1968</td><td>1969</td><td>1970</td><td>1971</td></tr> <tr><td>1972</td><td>1973</td><td>1974</td><td>1975</td></tr> <tr><td>1976</td><td>1977</td><td>1978</td><td>1979</td></tr> </table>	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	<table border="1"> <tr><td>1980</td><td>1981</td><td>1982</td><td>1983</td></tr> <tr><td>1984</td><td>1985</td><td>1986</td><td>1987</td></tr> <tr><td>1988</td><td>1989</td><td>1990</td><td>1991</td></tr> <tr><td>1992</td><td>1993</td><td>1994</td><td>1995</td></tr> </table>	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	<table border="1"> <tr><td>1996</td><td>1997</td><td>1998</td><td>1999</td></tr> <tr><td>2000</td><td>2001</td><td>2002</td><td>2003</td></tr> <tr><td>2004</td><td>2005</td><td>2006</td><td>2007</td></tr> <tr><td>2008</td><td>2009</td><td>2010</td><td>2011</td></tr> </table>	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	<table border="1"> <tr><td>2012</td><td>2013</td><td>2014</td><td>2015</td></tr> <tr><td>2016</td><td>2017</td><td>2018</td><td>2019</td></tr> <tr><td>2020</td><td>2021</td><td>2022</td><td>2023</td></tr> <tr><td>2024</td><td>2025</td><td>2026</td><td>2027</td></tr> </table>	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027
1964	1965	1966	1967																																																																
1968	1969	1970	1971																																																																
1972	1973	1974	1975																																																																
1976	1977	1978	1979																																																																
1980	1981	1982	1983																																																																
1984	1985	1986	1987																																																																
1988	1989	1990	1991																																																																
1992	1993	1994	1995																																																																
1996	1997	1998	1999																																																																
2000	2001	2002	2003																																																																
2004	2005	2006	2007																																																																
2008	2009	2010	2011																																																																
2012	2013	2014	2015																																																																
2016	2017	2018	2019																																																																
2020	2021	2022	2023																																																																
2024	2025	2026	2027																																																																

Handwritten notes in Cyrillic script, organized into several columns and rows. The text includes various numbers and words, possibly representing a list or a set of instructions. Some lines are underlined, and there are small diagrams or symbols interspersed throughout the text.

Handwritten notes in Cyrillic script, organized into several columns and rows. The text includes various numbers and words, possibly representing a list or a set of instructions. Some lines are underlined, and there are small diagrams or symbols interspersed throughout the text.

۱۲۰۰ ۱۲۰۰ ۱۲۰۰	۱۲۰۰ ۱۲۰۰ ۱۲۰۰	۱۲۰۰ ۱۲۰۰ ۱۲۰۰
----------------------	----------------------	----------------------

۱۲۰۰ ۱۲۰۰ ۱۲۰۰	۱۲۰۰ ۱۲۰۰ ۱۲۰۰	۱۲۰۰ ۱۲۰۰ ۱۲۰۰	۱۲۰۰ ۱۲۰۰ ۱۲۰۰
----------------------	----------------------	----------------------	----------------------

۱۲۰۰ ۱۲۰۰ ۱۲۰۰	۱۲۰۰ ۱۲۰۰ ۱۲۰۰	۱۲۰۰ ۱۲۰۰ ۱۲۰۰	۱۲۰۰ ۱۲۰۰ ۱۲۰۰
----------------------	----------------------	----------------------	----------------------

۱۲۰۰
 ۱۲۰۰
 ۱۲۰۰

JAJCE OD PADA POD TURKE DO KRAJA XVI VIJEKA

R e z i m e

Jajce je jedan od rijetkih srednjovjekovnih gradova koji je izdržao breme burne historije i u svojoj bitnosti preživio do današnjih dana. Od kraja XV do početka XVI vijeka ovaj grad je bio u žiži ne samo bosanskih nego i svjetskih historijskih događaja. U početku prve četvrtine XVI vijeka, dolazi pod kompetenciju osmanske vlasti i mada nam se činilo da je ovaj grad ostao izvan poprišta važnih historijskih događaja, ustanovili smo da je grad Jajce bio poprište društvenih procesa koji su, kao rezultat osmanske politike i uspostave vlasti, izvršili korjenite ekonomske, društvene i etnografske promjene.

Kao početno polazište uzeli smo stanje i položaj grada Jajca u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. U ovom dijelu su iznijete opšte poznate spoznaje. Bilo je neophodno da se podsjetimo na njih kako bi slijedili tok historijskih događaja. Iako je transformacija Jajca iz oblika srednjovjekovnog grada u oblik grada sa orijentalnim obilježjima u izvjesnom zakašnjenju, ovaj grad se uklopio u sve procese tek u drugoj polovini XVI vijeka.

Mada formiranje gradske sredine pripisujemo uglednicima na službi u gradu Jajcu i drugim kltorima, od kojih su neki bili na visokim položajima, osnovno stanovništvo tek formiranih gradskih sredina vodi porijeklo iz seoskog življa. Privreda grada je bila u službi sela i za potrebe sela, u razmjeni proizvoda i drugih dobara, i uspostavila je uzajamni odnos sa životom proizvođačkih masa prirodne agrarne proizvodnje.

Shodno politici koju je provodila osmanska vlast, gradska sredina Jajca u XVI vijeku je bila nastanjena gotovo isključivo muslimanskim življem. Centar gradske sredine orijentalnih obilježja je čaršija, oko koje su se formirale mahale kao stambene četvrti koje predstavljaju, kao urbano rješenje, osobene graditeljske ansamble. Suštinski razvoj gradske sredine Jajca u XVI vijeku mnogo ne odstupa od razvoja drugih gradskih sredina u Bosni.

Društveni i duhovni život grada Jajca se odvijao kroz društveni život čaršije, mjesta koje nije samo lokacija protoka robe i kapitala, nego i mjesto protoka informacija i okupljanja stanovnika grada i okoline. Kako se gotovo uvijek čaršijsko jezgro formiralo oko sakralnih i javnih objekata, gradska sredina je imala ogroman uticaj na okolinu svojom estetskom i duhovnom fizionomijom.

JAJCE SINCE ITS FALL UNDER THE TURKS UNTIL
THE END OF THE 16th CENTURY

S u m m a r y

Jajce is one of rare medieval towns that has withstood the tempests of history and kept its essential quality to the present day. Since the end of the 15th century until the beginning of the 16th century, this town was in focus of not only the Bosnian but of the world historical events, too. At the beginning of the first quarter of the 16th century it came under the competence of the Ottoman power. Although it seemed that this town had remained beyond historically important events, we have found out that the town of Jajce was a scene of social processes which, as a result of the Ottoman policy and power, brought about radical economic, social and ethnographic changes.

As a starting point we took the status and position of the town of Jajce in the medieval Bosnian State. In this work, generally-accepted attitudes and facts have been presented. It was necessary to remind ourselves of them in order to be able to follow the sequence of historical events. Although the transformation of Jajce from a medieval town into a town with Oriental characteristics was late in a way, this town kept step with all processes only in the second part of the 16th century.

Although the formation of towns is ascribed to the outstanding persons appointed to serve in Jajce and to other founders of endowments, some of whom occupied very high positions, the basic population of newly-founded towns had roots in village population. The town's economy served the villages in the exchange of products and goods, thus establishing mutual relations with the masses of producers of natural economy.

In accordance with the policy of the Ottoman Empire, the town of Jajce in the 16th century was inhabited almost exclusively by the Muslim population. The center of a town with Oriental characteristics was a market-place around which mahalls (residential quarters) were formed as specific urban, architectural ensembles. Basically, the development of Jajce as an urban milieu does not depart much from the development of other towns in Bosnia.

Social and spiritual life of the town of Jajce was part of the life of the market-place, the place which was not only the site of goods and capital exchange, but also the site of information exchange and the point where the dwellers of the town and from the neighborhood met. As almost always, the business centre was formed around sacred and public buildings; the town always had enormous influence on the neighborhood with its aesthetic and spiritual features.